

שתי נקודות מבט על ספרם של חזן ודניאל מונטרסקו עיר בין ערביים: לאומיות מזדקנת ביפו (ב). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2011. 263 עמודים

מנאר חסן*

הישות המרחבית-חברתית הנקראת "עיר" היא בבחינת בית יוצר וגורם מחולל של מגוון תופעות סוציולוגיות בעת החדשה, בהן למשל יצירת רשת ענפה של קשרים וזיקות מסוג חדש בין תושביה, המבדילה אותה ואותם מהסביבה הלא אורבנית. התפתחויות נוספות חשובות שמתרחשות תחילה בעיר הן שינויים ביחסי המגדר, המתבטאים למשל בנוכחות הולכת וגוברת של נשים במרחב הציבורי, צמיחת הלאומיות וגיבושה, התפתחותה והתפשטותה, וכן צמיחת של תופעות תרבותיות כגון הרומן, האמנות הפלסטית, מגמות חילון ועוד (חסן, 2009).

בסקירה זו ברצוני להתמקד בשניים מתוך שלושת שעריו של הספר עיר בין ערביים ובכמה מהתמות העיקריות שעולות בהם לדעתי. אתחיל בכך שיפו, המוצגת בספרם של חזן ומונטרסקו כעיר מעורבת, היא אחד משלושה כרונוטופים שזיהו המחברים בסיפורי החיים של עשרת גיבורי הספר (שני הכרונוטופים האחרים הם בית וסף). עשרת גיבורי הספר המספרים את סיפורי חייהם הם יהודים ופלסטינים, גברים ונשים, שכולם זקנים. הזקנה היא אפוא מרכיב עיקרי ורב חשיבות בספר, ולאורה (או בצלה) נבחנת הסוגיה העיקרית: מעמדה של הלאומיות. אילו תהפוכות ושינויים, אם בכלל, עוברת התודעה הלאומית בערוב ימיהם של אנשים ונשים רוויי רגשות ותחושות לאומיים? זוהי שאלה מרכזית שהספר מבקש למצוא לה מענה. הוא שואף גם לבחון את מידת ההשפעה שיש למרכיבים אחרים, כמו זה המגדרי, על שינויים ותהפוכות אלו. כאמור, לספר שלושה שערים, והם גם שלבים שעוברת הלאומיות המזדקנת: דמדומים, האפלה ושקיעה (ובמאמר מוסגר אבטא משאלה: מי ייתן שיהיה זה גורלה האמיתי של הלאומיות, ולא רק במחזה שבו מככבים עשרת גיבורי הספר). השער הראשון עוסק בשלושה גברים, שני פלסטינים ויהודי. פניה של הלאומיות בשער זה מוטמעים במרחב ועוטים את פני הכרונוטופ עיר, והם גם ממוגדרים, ולו מעצם העובדה ששום אישה אינה עומדת שם, בצד שלושת הגברים. כאמור, יפו מכונה בפי המחברים עיר מעורבת, מטבע לשון שטבע הקולוניאליזם הבריטי והורישו לישראל עם ירושות רבות אחרות (כמו תקנות ההגנה לשעת חירום). מטבע לשון זה אומץ בהתלהבות, השתרש באקדמיה והשפיע אף על התודעה של הפלסטינים שבתוך ישראל למרות אי הדיוק שבו. שהרי יפו של היום אינה אלא השכונה הדרומית והשולית של העיר היהודית תל אביב, שכונה שרק פעם (כלומר עד 1948) הייתה עיר. מתוך שוליות זו, שאינה מוצגת כך בספר, ומתוך סיפוריהם של לא יותר מעשרה זקנים, מבקשים המחברים לעשות תיאורטיזציה על של הלאומיות כדי להציע חלופה לשתי הגישות המושלות כיום בכיפה: הלאומיות המדומיינת (אנדרסון, 1999) והלאומיות המתודולוגית (Beck, 2003). הגישה החלופית שמציעים המחברים מכונה בניהם "לאומיות מצבית" (עמ' 250).

לאומיות זו, למיטב הבנתי, היא לאומיות מתמוססת שעוברת דרך שלושת השערים שצוינו לעיל ופוסעת אל עבר החידלון. בשער הדמדומים – שבו "עוצמת האובדן של גברים

* התכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

נשואי פנים שמסרבים להרפות מערכי הלאומיות שבהם הם חשוקים" (עמ' 240) – עולה כאמור כרונוטופ העיר מבעד לסיפוריהם של שלושה גברים: פח'רי ג'דאי ואסמאעיל אבו-שחאדה הפלסטינים והרב בכר היהודי. אלא שקריאה בין שורותיו של שער זה מגלה לנו שכל אחד משלושת הזקנים הללו אבל על מותה ועל אובדנה של לאומיות אחרת, משום שעבור כל אחד מהם יפו היא עיר אחרת. כך, יפו של פח'רי ג'דאי – העיר שבה נולד וגדל ונשם את אווירה האורבני – אבדה לו לנצח, היא והאורבניות ששפעה בה, לאחר שהוחרבה ב־1948. לעומת זאת, יפו של הרב בכר הוקמה אחרי 1948 על חורבות העיר הפלסטינית וסופחה לעיר הגדולה תל אביב כשכונה (או אוסף שכונות). למקום זה היגר הרב בכר עם עוד עשרות אלפים מבני הקהילה היהודית הבולגרית, שרובם, יש לציין, ממוצא עירוני. יפו, שירדה מגדולתה כעיר והפכה לשכונה מסופחת, מקבלת בעיניהם פני עיר; היא נצבעת בגווני אורבניים משום שהם אלו המביאים אליה את העיר של ארץ מוצאם וכך יוצרים את קהילת בולגריה הקטנה. נראה כי ההחלטה הישראלית שלא לשקם את יפו כעיר אלא לספחה לתל אביב ולהשאירה מאחור היא שמביאה בסופו של דבר לעזיבה של אותם יהודים בולגרים, הנוטשים את בולגריה הקטנה שלהם ושל הרב בכר לטובת מקומות אחרים. על אובדנם של עיר זו, של אנשיה ושל הקהילתיות האורבנית שאפיינה אותה מצר הרב בכר. לאסמאעיל אבו-שחאדה (המכונה אבו-סובחי), השלישי שבחבורה, בכלל לא הייתה עיר. אבו-סובחי נולד וגדל בכפר תל-אריש הגובל בעיר יפו, וממנו היגר מאונס אחרי 1948 אל שולי העיר היהודית. בשל היעדר זיכרונות אורבניים, הלאומיות של אבו-סובחי קשורה לקרקע. זו הסיבה שהוא ממשיך, כפי שכותבים המחברים, לערוג לפרדס שבו גדל ועבד.

כמו לאבו-סובחי, גם לרוב הנשים המככבות בשער השני והממוגדר להפליא של הספר, האפלה שמו, העיר היא בגדר נעדר, אין. משום כך הנשים המופיעות בשער זה "מתמקדות במרחב הביתי והמקומי [...] ו[אינן] פעילות בספירה הציבורית" (עמ' 39), ואף "מתבצרות במרחב הביתי הבטוח" (עמ' 111). אם כן, הכרונוטופ המזוהה על ידי המחברים בשער זה הוא הבית.

למשל, עירן של שלוש האחיות אנדראוס – סועאד, וידאד ולילה – נגנבה להן פתאום, או כפי שסועאד מנסחת זאת: "בהרף עין, ביום אחד" (עמ' 114). היא נגנבת בעורן ילדות, אחרי שיפו שלהן נכבשת ב־1948 ונחרבת, לוקחת עמה את האורבניות ששגשגה בה עד אז והתפורה כעת ברחבי תבל עם גולי העיר. מששכו כעבור שנתיים (ב־1950) למה שנותר מיפו, חזרו לבית הספר הסקוטי שבעיר, החזיקו זו בידי זו והסתכלו סביב. "זה היה אותו בית הספר", אמרו, "אותו המבנה, אבל האנשים השתנו. שם היו יהודים מעיראק, יהודים מרומניה, יהודים מבולגריה" (שם). וכמו שכתב ג'אד תאבת: "כי לא מאבנים עשויות הערים, אלא מבני אדם" (תאבת, 1996, עמ' 89). אך משהו מן הרוח האורבנית שהמחברים זיהו כ"תרבות קוסמופוליטית [...] חוצה גבולות [אך] 'מקורית' (אסילה)" (עמ' 114) נשתמר אצל שלוש האחיות, קוסמופוליטיות שהייתה אחד ממאפייניה החשובים של האורבניות שצמחה והתגבשה בערים הפלסטיניות הגדולות עד 1948. שלושה עמודי תווך מרכזיים החזיקו את הרוח האורבנית-קוסמופוליטית של האחיות אנדראוס ושמו עליהן משיטפוננו של החורבן האורבני שהציף ושפך "את הכול לים" (עמ' 125): האב, הבית ובית הספר הסקוטי שבו למדו ועבדו, וידאד כמורה ולילה כגוברית. האב, אמין אנדראוס, דמות עירונית רב תרבותית כתיאורם של המחברים, היה עד 1948 איש עסקים מצליח שעסק בייבוא מכונות ודיבר כמה

שפות זרות. הוא נותר להתגורר ביפו עם בנותיו "כדי להגן על הרכוש שלו, אבל לא הצליח לשמור על הרבה" (עמ' 120), עד שנפטר בשנת 1972. לעומת זאת, על הבית שבו נולדו וגדלו האחיות הצליח לשמור.

בספרו המרתק הפואטיקה של המרחב עוסק גאסטון באשלאר (2000) בחשיבותו העצומה של הבית הראשון שבו אנו גדלים ובו טבועים רבים מזיכרונותינו. עוד הוא כותב כי בכוחו של הבית "לנטרל אלמנטים של הפתעה ולייצר המשכיות" (שם, עמ' 38). ואכן, יכולתו של הבית הראשון של האחיות לאצור בתוכו את הזיכרונות המשפחתיים והאורבניים גם אחרי אותה ההפתעה, חורבן עירן, ולהפוך, בזכות החומה המקיפה אותו, למעין אי שסביבו חורבות אך בתוכו העיר חיה ונושמת, אפשרה לאחיות אנדראוס לשמר את הרוח האורבנית ששרתה סביבן כשהיו ילדות. וכמו שסיפרה סועאד: "הבית הוא כאילו עיר אחרת לגמרי" (עמ' 115).

נראה שגם בית הספר שבו המשיכו האחיות ללמוד שימר את אופיו הקוסמופוליטי והאליטיסטי בשל הרכב התלמידים שבו. בתוך הבית, בבית הספר ובצל אביהן, "איש העולם הגדול" (עמ' 120), הצליחו האחיות לשמר להן לא מעט מהתכונות האורבניות שרכשו בצעירותן ופורשו על ידי המחברים, באופן מתמיה משהו, כהמרה "של רוח המקום והעיר [יפו של היום] לתרבות קוסמופוליטית" (עמ' 114). והרי אין זו המרה, כי אם המשך נאמן למקור האורבני והקוסמופוליטי של עירן כפי שהייתה בעבר.

שער ההאפלה אמור לבטא את "האפלת הלאומיות [...] כאסטרטגיה [...] המאפשרת לפצל בין הפרטי לפוליטי ובין האישי לציבורי" (עמ' 41). עמדתן ותודעתן הלאומית של האחיות אנדראוס אמנם מעודנת, אך היא בהחלט לא דועכת באפלה. למשל, סועאד אומרת שהיא ממשיכה להאמין בתוקף בזכות השיבה, וכשווידאד נשאלת על האפשרות למחול היא עונה: "כאדם לרעהו, אני יכולה לסלוח, אבל כקבוצה, קשה מאוד... לסלוח לכל היהודים על מה שעשו לפלסטינים זה קשה" (עמ' 124). האם לזה התכוונו המחברים בפיצול בין הפרטי לפוליטי ובין האישי לציבורי? אולי, אך איני בטוחה.

מלבד שלוש האחיות אנדראוס הרווקות המתגוררות יחדיו, נשים נוספות מוצגות בשער ההאפלה. נזיהה עסיס היהודייה הסורית שזכתה בתואר אסירת ציון, סובחייה אבו־רמדיאן, ואחרונה חביבה (באמת!), תליה זקבך־מונטרסקו. את העלטה הנופלת כביכול על הלאומיות בשער זה מאירים האורות של חגיגות השחרור וההצלה של נשים חומות ("גברים לבנים מצילים נשים חומות מידי גברים חומים" [ספיבק, 1995, עמ' 54]), אחת פלסטינית ואחת סורית, מנעיצות שיניה וציפורניה של הפטריארכיה. חגיגה זו נערכת, כך מתברר, "בזכות התמיכה שלה זכו הנשים מהמדינה בעת זקנה" (עמ' 40). הייתכן שהסכום הצנוע של הביטוח הלאומי יכול להוביל לשחרורן ולהצלתן של הנשים החומות בדרך כלשהי, אפילו לעת זקנתן? או שמא אלה נתוני תוחלת החיים, שלפיהם נשים חיות בדרך כלל יותר מגברים ולכן משתחררות בערוב ימיהן מתלות בגברים קרובי משפחה?

האם הלאומיות מתמוססת לקראת זקנתם של אנשים רוויי לאומיות עד לחדלונה? האם הגיעה העת לקרוא תפילת אשכבה, להשמיע רקוויאם? לפי ספר מעניין וחשוב זה, על שלל סיפורי החיים המרתקים שבו, התשובה היא כנראה כן. ואולם, אני סבורה שהשמעות על מותה של הלאומיות מקדימות את זמנן. כל עוד קיים דיכוי לאומי במקום כלשהו בתבל, נראה כי החלומות על מותה של הלאומיות אינם אלא אשליה.

מקורות

- אנדרסון, ב' (1999). קהילות מדומיינות. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
 באשלאר, ג' (1958 [2000]). ג'מאליאת אל-מכאן [הפואטיקה של המרחב] (ערבית). בירות:
 אל-מאססה אל-ג'אמעיה לדראסאת ואל-נשר ואל-תוזיע.
 חסן, מ' (2009) הנשכחות: העיר והנשים הפלסטיניות, והמלחמה על הזיכרון. חיבור לשם
 קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
 ספיבק, ג' (1995). כלום יכולים המוכפפים לדבר? תיאוריה וביקורת, 7, 31-66.
 תאבת, ג' (1996). אל-אעמאר ואל-מצלחה אל-עאמה – פי אל-תראת' ואל-חדאת'ה: מדינת
 אל-חרב ודיאפרת אל-מסתקבל [שיקום והאינטרס הציבורי – בין מורשת למודרניות:
 עיר המלחמה וזיכרון העתיד] (ערבית). בירות: מאססת אל-אבחתא' אל-מדניה, דאר
 אל-ג'דיד, קרן פורד.
 Beck, U. (2003). Towards a new critical theory with a cosmopolitan intent.
Constellations, 10(4), 453–468.